

ASPECTE ALE TIMPULUI ȘI TEMPORALITĂȚII ÎN SPAȚIUL GETIC

(SECOLELE VI î.E.N. - III E.N.)*

DE

SILVIU SANIE

Abordate din diverse direcții : filosofie, istorie, geografie, istorie a culturii etc., spațiul și timpul, termeni de regulă alăturați, au format de multă vreme obiectul unor vaste cercetări periodic revitalizezate. Între cei care au adus substanțiale contribuții la cunoașterea unor aspecte ale timpului și temporalității în spațiul getic întâlnim personalități de seamă ale culturii noastre : Nicolae Iorga¹, Mircea Eliade², Lucian Blaga³, Ioan Conea⁴, Romulus Vulcănescu⁵ ș.a. Se detașează prin originalitate studiile filosofului-poet care, acceptate parțial sau global, pot constitui totuși lucrări de referință. Metodologia adoptată de Lucian Blaga după analiza critică și distanțarea față de concluziile cunoscutei opere spengleriene, adeziunea sa la metodologia lui L. Frobenius, care dobândise performanțe excepționale în evidențierea caracteristicilor spațiului și culturii africane era în concordanță cu structura studiilor bliagene care vizau în ansamblu stabilirea „matricei stilistice”, a elementelor definitorii care au acționat în procesul formării poporului român și a culturii sale.

În alte vetre de cultură pentru sondarea aceleași teme au fost întreprinse interesante explorări pornind fie de la *diviziunea temporală*, care poate exprima și regulariza recurența ciclică a riturilor, sărbătorilor⁶, fie de la *diviziunea socială* ca model pentru categoriile spațiale și, în conformitate cu aceste principii, înfățișarea concepțiilor despre spațiu și timp în consecință ca un model cultural al organizării colective⁷.

În istoria Daciei preromane, cunoștințele dobândite până în prezent în domeniile care teoretic ar fi putut constitui baza pentru investigațiile noastre mai au ele însele încă multe probleme controversate care necesită aprofundări⁸. În această situație am considerat mai potrivit a releva doar câteva aspecte ale temei enunțate cu semnificații deosebite la evaluarea întregii problematice.

★

Perceperea timpului ca și divizarea lui aveau deja în secolul al VI-lea î.e.n. un trecut de milenii la populațiile din spațiul carpato-pontodanubian. Încă din epoca neolitică trecerea de la vânătoare și cules la cultura primitivă a plantelor și păstorit impunea cunoașterea satisfăcătoare a succesiunii anotimpurilor în vederea desfășurării normale a activităților ocupației, a vieții social economice în general. În toate marile etape străbătute de la neo-eneolitic până la epoca geto-dacică pot fi semnalate între produsele artei și cele care ilustrează cu probabilitate aspecte ale gândirii cosmogonice, aștri care domină bolta cerească, culte celeste și chtonice, o împărțire a spațiului și timpului. Moștenirea virtuală din secolele anterioare perioadei cercetate putea fi alcătuită atât din elemente datorate unor populații nomade cu o bună cunoaștere a cerului nocturn cât și din cele proprii unor populații sedentare.

* A variant of this study in English language *Aspects of Time and Temporality in the Getic Space, VI B.C. - III A.D.* was published in the *Temps et changement dans l'espace roumain (fragments d'une histoire des conduites temporelles)*, recueil publié par Al. Zub à l'occasion du XVIIe Congrès International des Sciences Historiques, Madrid, 1990 (=Suppliment XI - AIIAI, 1991, pp. 1-22).

¹ N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, București, 1944, p. 152-153.

² M. Eliade, *Traité d'histoire des religions*, II, Paris, 1970, p. 326-341; idem, *Le sacré et le profane*, Paris, 1988, p. 63-100.

³ L. Blaga, *Ființă istorică*, Cluj-Napoca, 1977, p. 25-29, pass.; idem, *Opere*, 9, *Trilogia culturii*, București, 1985, p. 119 și urm.

⁴ I. Conea, *Din geografia istorică și umană a Carpaților*, București, 1937.

⁵ R. Vulcănescu, *Mitologia română*, București, 1985, p. 16-21, pass.

⁶ E. Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life, a Study of Religious Sociology* (trans. J. W. Swain), Londra, 1915, p. 10-12.

⁷ *Ibidem*; cf. și John M. Ingham, *Time and Space in Ancient Mexico. The Symbolic dimensions of Clanship*, in *Man. The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 6 dec. 1971, 4, p. 615-629.

⁸ H. Daicoviciu, *Societatea dacică în epoca statului*, în *Studii dacice*, ed. H. Daicoviciu, Cluj-Napoca, 1981, p. 23-43.

Limita temporală inferioară (sec. VI i.e.n.) ar putea crea impresia că am rămas prizonierii unei concepții depășite de succesele cercetărilor arheologice, aceea de a descrie fie și o secvență a istoriei culturale a geto-dacilor, doar de la confruntarea geților cu perșii și, prin mențiunea herodoteană, intrarea lor în istoria scrisă. „Desprinderea” din trunchiul tracic, individualizarea precede cu cel puțin două secole însemnările scrise⁹.

Lipsa unor izvoare scrise proprii, domeniile atât de diverse care urmează a fi completate prin sursele străine se va face simțită și în abordarea temei de față. Locuțiunile de felul „pe vremea lui”, „pe cind domnea” sînt din scrieri străine; abia dacă putem spera la stabilirea unei liste cu succesiunea cronologică a regilor din ultimele două secole de existență a statului dac, ignorăm care a fost anul I în istoria geto-dacilor, dacă vor fi avut un *ab Urbe condita*. Bogăția rar întilnită a studiilor despre timp, pe de o parte și a surselor arheologice pe de alta, oferă însă suficiente sugestii pentru a surprinde aspecte interesante asupra timpului și temporalității în lumea dacică. În ceea ce privește spațiul dobrogean cu coloniile grecești și apoi întregul spațiu roman și daco-roman multimea și varietatea documentelor au impus selectarea citorva aspecte. Termenul spațiu getic are un contur clar prin scrierile grecești și romane iar dacă pentru sfîrșitul perioadei folosirea lui ar părea abuzivă ea poate fi justificată, între altele și de o inscripție greacă găsită în capitala Daciei romane care conține locuțiunea „pămînt getic” = Πετιζή γῆς¹⁰.

Fără a rememora principalele evenimente desfășurate pe parcursul acestei lungi perioade, o privire fugară asupra ansamblului societății dacice, poate fi utilă și înțelegerii analizei preconizate. Între aspectele vieții economice pot fi menționate: înmulțirea uneltelor agricole de fier; o însemnată dezvoltare a metalurgiei; o creștere calitativă și cantitativă a produselor olăriei; relații comerciale cu lumea greco-elenistică și romană; o activă circulație monetară și nu în cele din urmă apariția unor centre cvasiorășenești — *davae*. Izvoarele literare consemnează stratificarea socială care are în virful piramidei regele și familia regală, continuă cu nobili (*tarabostes* — *pîleati*), militari, preoți și *comati*, oameni liberi, agricultori și meșteșugari, o societate în care munca sclavilor n-a deținut o pondere însemnată.

Dezvoltarea artelor și științei este ilustrată prin materiale de o mare diversitate: plastica, coreutica, marile complexe cu destinații laice sau culturale pentru a căror edificare erau necesare cunoștințe de matematică, astronomie etc. Grandioasele construcții de la Grădiștea Muncelului își găsesec greu egal în „Barbaricum”. Ele alcătuiesc o „Acropolis” *sui generis* cu temple la care cunoaștem puțin despre numele și chipul divinităților adorate, cu complexe în curs de descifrare.

A). Sursele scrise. La fel ca în cazul încercărilor de cunoaștere a altor domenii ale culturii spirituale geto-dacice *sursele scrise* dețin un loc de primă însemnătate.

1). Principalele aspecte ale timpului sînt corelate cultului lui *Zalmoxis*. Studiile documentare despre această divinitate au un trecut de peste trei secole și sînt îmbogățite grație progreselor lingvisticii, filosofiei, istoriei religiilor¹¹. A existat tendința situării lui *Zalmoxis* în „timpul istoric” fiind considerat contemporan cu Pithagora, la care ar fi ucenicit în ale înțelepciunii¹². Acest evhimerism „avant la lettre” își avea izvorul în gîndirea greacă, după care, „țările vechi” (Egiptul și apoi Grecia) sînt depozitare ale științei, grecii îndeeosebi fiind intrigați mai ales de credința în nemurire a geților, credință prea elevată pentru „barbări”, căreia nu-i puteau admite o sorgintă locală. În privința contemporaneității lui *Zalmoxis* cu Pithagora însuși Herodot revine la capătul însemnărilor sale despre geți¹³.

Pentru oamenii religioși cum putem presupune că vor fi fost geto-dacii¹⁴ timpul nu era nici omogen, nici continuu¹⁵. Unele practici, rituri și ritualuri, materialele unei antropologii a sacrului indică evoluția lentă a fenomenului religios, durata care crează venerabilitatea cu implicații în stabilirea locului religiei în stat, aspectele etico-normative ale religiei etc. „Omul religios” în societatea geto-dacică ne apare prins în mecanismul general al colectivității. Pe Columna lui Traian îl vedem purtînd stindardul sau scutul cu semne magice. Cercetările arheologice ni-l relevă ca edificator al sanctuarelor, practicînd magia, crezînd în superstiții, cu grijă pentru viața viitoare. Sursele iterare îmbogățesc datele cunoscute prin cercetările arheologice zăbovind asupra credinței getice în nemurire. Ipostazele „omului religios” în lumea getică pot fi multiple fără a depinde nemijlocit de poziția socială. Sărbătorile erau prilejul reactualizării timpului sacru și periodicitatea unor sărbători din cultul zalmoxean ne este bine cunoscută. Conform mitului, *Zalmoxis* se retrăgea în locuința-i subterană pentru trei ani, reapărea la al patrulea an iar tot la al cincilea an i se trimitea un mesager.

⁹ Al. Vulpe, *Geto-dacii ca unitate etno-istorică în lumea antică*, în SCIVA, 31, 1980, 1, p. 5—11; S. Morintz, *Incepăturile istoriei geto-dacilor în opera lui Vasile Pârvan (de la indo-europeni la geto-dacii din a doua epocă a fierului)*, în SCIVA, 33, 1982, 3, p. 269—302.

¹⁰ IDR, III/2, nr. 400.

¹¹ M. Eliade, *De la Zalmoxis la Gengis-Han*, București, 1980, p. 38—86; F. Hartog, *Salmoxis: Le Pythagore des*

Getes ou l'autre de Pythagore?, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, VII, 1978, p. 15—41; S. Sanie, *Din istoria culturii spirituale a geto-dacilor*, mss., p. 192—215.

¹² Herodot, *Istoriei*, IV, 95.

¹³ *Ibidem*, IV, 96.

¹⁴ Strabon, *Geografia*, VII, 3, 4.

¹⁵ M. Eliade, *Le sacré*, p. 63, 65.

Dacă primele două au fost comparate cu o *anabasis* și o *catabasis*, o ocultatie și epifanie¹⁶, pentru cea de a treia, ceremonia de sacrificiu avem date mai numeroase¹⁷. Segmentarea 3 + 4 + 5 = 12 poate deci să nu fie a XII^a parte ci un ciclu pe planul calendarului religios. În acest cadru este de subliniat periodicitatea acestor acte rituale. Prin ele erau reactualizate momente ale timpului sacru.

2). *Zalmoxis* și *Kronos*. În câteva scrieri antice (*Hellanicos*¹⁸, *Mnaseas*¹⁹, *Hesychios* din Alexandria²⁰, *Diogenes Laertios*²¹, *Suidas*²²) *Zalmoxis* este echivalat sau comparat cu *Kronos* iar într-un text se menționează de asemeni că i se aduc jertfe ca lui *Kronos*.

Aserțiunea lui *Mnaseas* din secolul II î.e.n. : „...geții cinstese pe Cronos numindu-l *Zamolxis*”²³, cunoscută din fragmente excerptate în dicționare cu unele adăugiri succesive nelipsite de semnificații măresc regretul de a nu fi cunoscut întregul text și prin el justificarea explicită a comparației. Cunoscută fiind diversitatea divinităților panteonului grec putem considera că amintita comparație nu era întâmplătoare. Am putea descoperi la *Zalmoxis* atributele unui zeu al ordinii în lume, al timpului și mișcării — principalele atribute ale lui *Kronos*; sint unele elemente de cult comune celor doi zei?

În „*Getica*” lui *Iordanes* se arată că „...geții au avut drept rege pe *Zamolxe*...”, filozof cu erudiție de admirat. Căci și mai înainte au avut pe învățatul *Zeuta*, după aceea pe *Deceneu* și al treilea rînd pe *Zalmoxe*...”. Lăsînd la o parte pe *Deceneu* despre care avem știri detaliate și exacte cronologic la *Strabon*, rezultă că *Zalmoxis* n-a fost considerat nici de *Iordanes*, primul zeu sau primul rege. De altfel și în principala sursă asupra lui *Zalmoxis* — cartea a IV-a din *Istoriile* lui *Herodot* — *Zalmoxis* nu este calificat drept zeu primordial ci unul care-și face singur loc în panteonul și în societatea getică, amintita ascensiune prezentînd prin finalitatea ei — *Zalmoxis* a ajuns zeu suprem — asemănări cu acțiunea săvîrșită de *Kronos* asupra lui *Uranos*. Ignorăm deocamdată cărui zeu i-a luat el locul. Într-o anumită perioadă *Kronos* și *Zalmoxis* ar fi putut avea atribute divine similare, precum cele chtonice, sau asemănătoare. Toate acestea nu însă în epoca în care a scris *Herodot*.

Alte elemente de comparație puteau fi generate de numeroasele echivalări (sigure sau ipotetice) ale lui *Kronos* în primul rînd cu *Saturnus* dar și cu *El*, *Baal-Moloch* al fenicienilor, de locul deosebit al lui *Kronos*²⁴ în orphism²⁵.

În „*Lexiconul Suida*” datînd din secolul al X-lea (IV, 262), „vocea” *Pitagora* din *Samos* conține și următoarea mențiune : „...Acestuia i-a fost sclav *Zamolxis*, căruia geții îi aduc jertfe ca lui *Cronos*”²⁶. Ori este cunoscut că în afară de ofrande lui *Kronos* i se aduceau, pe altarele de pe înălțimi, la *Olimpia*, sacrificii singeroase, în timpuri mai depărtate și victime umane. În *Rhodos* de *Kronia* era sacrificat un om, obicei căruia i-a pus capăt abia împăratul *Tiberiu*²⁷.

Trimiterea mesagerului la *Zalmoxis* act care implica și sacrificiul uman, ar fi putut sugera de asemeni alăturarea celor două divinități. Invocarea comparației cu *Kronos* pentru a susține caracterul chtonic al zeului este justificată doar sub rezerva luării în considerație a multiplelor echivalări și a evoluției lui *Kronos*.

În sfîrșit, se impune a reaminti că *Zalmoxis* considerat zeul suprem era și stăpîn al timpului precum *Kronos*, că riturile corelate cultului său, desfășurate la date fixe, constituiau repere cronologice de bază în viața societății geto-dacice.

3). *Credința* în nemurire poate releva parcurgerea de către geți a altor trepte de înțelegere superioară a timpului. Etnonimul get a intrat în istoria scrisă alăturat epitetului nemuritor. În cuprînsul a două din cărțile „*Istoriilor*” lui *Herodot* apar însemnările : „Înainte de a ajunge la *Istru*, [*Darius*] birui mai întîi pe geți care se cred nemuritori”²⁸, iar într-o frază din cartea următoare, viziunea getă asupra nemuririi este explicată astfel : „Iată cum se cred ei [geții] nemuritori : ei cred că nu mor și că acel care dispăre din lumea noastră se duce la daimonul *Zalmoxis*”²⁹. Propagarea acestei credințe a fost făcută de *Zalmoxis* după ce „a clădit o casă pentru adunările bărbaților, în care [se spune] îi primea și-i puneă să benchetuiască pe fruntașii țării, învățîndu-i că nici el, nici oaspeții săi, nici unul din urmașii acestora nu vor muri, ei vor merge într-un anume loc unde vor trăi pururi și vor avea parte de toate bunătățile”³⁰.

¹⁶ Idem, *De la Zalmoxis*, p. 60.

¹⁷ S. Sanie, *Din istoria religiei geto-dace (III)*, AIIAI, XXIV/2, 1987, p. 133—136.

¹⁸ *Hellanicos, Obiceiuri barbare*, Fr. 73. Phot. Suid., la *Zalmoxis* (Et. M., 407, 45) (= *Fontes*, I, p. 20—21).

¹⁹ *Mnaseas, FGH*, III, p. 153 și 155 (= *Fontes*, I, p. 156—157).

²⁰ *Hesychius* din Alexandria, *Culegere alfabetică de cuvinte de tot felul* — *Zalmoxis* (= *Fontes*, II, p. 390—391).

²¹ *Diogenes Laertios, Despre viețile și doctrinele filosofilor* (trad. C. I. Balmuş), București, 1963, VIII, 2 (p. 395).

²² *Suidas, Lexicon*, II, 500 (= *Fontes*, II, p. 701).

²³ Cf. n. 19.

²⁴ *Pohlenz, Kronos*, in *RE XI*, Stuttgart, 1922, col. 1993—1994; 2000—2001.

²⁵ *Ibidem*, col. 2008.

²⁶ Cf. n. 18.

²⁷ Noi investigații : A. Henrichs, *Human Sacrifice in Greek Religion : Three Case Studies*, in *Le sacrifice dans l'Antiquité (Entretiens sur l'Antiquité classique)*. Publiée par O. Reverdin et B. Oranges, XXVII, Vandoeuvres—Geneve, 1980, p. 195 și urm.

²⁸ *Herodot, Istorie*, IV, 93.

²⁹ *Ibidem*, IV, 94.

³⁰ *Ibidem*, IV, 95.

Unele comentarii asupra acestor pasaje au vechime multiseculară și s-ar putea crea impresia că ne aflăm în fața unor texte obosite de exegeză. Însemnările lui Herodot deși cele mai importante nu sînt singurele mărturii despre nemurirea getică. Considerăm utile cercetării acestei probleme, evident nu în același grad, multe alte scrieri din antichitate și evul mediu timpuriu, datorate lui Hellenicos³¹, Platon³², Pomponius Mela³³, Diodor din Sicilia³⁴, Lucian din Samosata³⁵, Arrianus³⁶, Iulian Apostatul³⁷ ș.a. Ecouri și adeseori mai mult decît atît (comparații, încercări de determinare a semnificației) pot fi întîlnite și în scrierile epocii romano-bizantine.

În perioada ulterioară apariției lucrării lui I. I. Russu³⁸ în care sînt trecute în revistă și principalele opinii asupra nemuririi getice, pagini notabile au fost consacrate acestei probleme de M. Eliade³⁹, I. Coman⁴⁰, M. Nasta⁴¹ și F. Hartog⁴².

Textul lui Herodot a primit traduceri diferite unele cu implicații însemnate în interpretare. I. M. Linforth, cunoscut exeget al textelor herodotiene, cel care a reunit și examinat sensurile verbului ἀθανατίζειν, considera contestabilă traducerea lui Γέται οἱ ἀθανατίζοντες („geții care sînt în nemurirea lor”) și propunea lectura „geții practicanți ai nemuririi”. I. M. Linforth a constatat că acest verb a fost pentru prima dată atestat în scrierile lui Herodot, că „athanatizein” este mai curînd „a face nemuritor”, „a zeifica”⁴³. Această ipoteză poate fi susținută și de afirmațiile din scrierile lui Platon, *Charmides*⁴⁴.

Din textele antice nu rezultă cu claritate care erau mijloacele prin care geto-dacii considerau că au acces la nemurire, astfel că ipotezele asupra acestui aspect sînt relativ numeroase. Unii au considerat că din însemnările lui Herodot ar rezulta că nemurirea apărea ca o răsplată pentru cei viteji și drepti⁴⁵. D. M. Pippidi atrăgea atenția încă în urmă cu peste patru decenii că se impune a înțelege din textul lui Hellenicos că nemurirea implică și o inițiere⁴⁶. I. I. Russu era de părere că „rîmterea mesagerului” avea probabil drept scop și obținerea nemuririi⁴⁷, iar F. Hartog asocia nemurirea de curajul dovedit în luptă și de masa în comun a fruntașilor societății getice cu zeul⁴⁸. Afirmația din textul herodotean că cei inițiați se vor bucura de toate bunătățile fiind și ea destul de vagă — cercetătorii au încercat să stabilească categoriile de bunuri — spirituale sau bunuri terestre promise și dacă, conform credințelor getice, ajungeau la Zalmoxis oamenii așa cum viețuiau pe pămînt au numai sufletele lor.

Sintetizînd opiniile exprimate de savanți precum E. Rhode, A. Dietrich, G. Kazarov, Gr. G. Tocilescu — I. I. Russu conchide: „...nu poate fi vorba de o concepție superioară, de o prelungire ori transformare a vieții în formă spirituală, ca suflet absolut material, ci numai de o trăire fără le sfîrșit, deplin conștientă și identică vieții pămîntești”⁴⁹. În continuare I. I. Russu deosebește otuși o fază primitivă, în care nu se vorbește de suflete „ci de continuarea efectivă în forme materiale a vieții terestre în condiții optime”, de cea oglindită în textele tîrzii în care sînt menționate și alte credințe. În aceeași problemă Lucian Blaga afirmă: „de o credință în nemurire ca un mod înalt și cu totul superior al spiritului nu poate fi vorba, la geți, ci de altceva: getul nu se ferește să adă în luptă deoarece pe calea aceasta el speră să obțină o nemurire a dubletului său corporal”⁵⁰. Au fost pronunțate păreri conform cărora trupul ar fi cel care merge la Zalmoxis. Mircea Eliade consideră că în cunoscutul rit al trimiterii mesagerului sufletul era cel care mergea la Zalmoxis⁵¹, iar menționează că Herodot nu spune că sufletul separat de corp va întîlni zeul. Motivarea apare însă prin afirmația: „Ei nu mureau, nu cunoșteau separarea sufletului de corp”⁵².

Ocultația și epifania lui Zalmoxis, fără a constitui o probă a credinței în nemurire poate fi dovadă a postexistenței iar repetarea ciclică poate sugera eternitatea. În *Charmides*, „regele și zeul” Zalmoxis avea ucenici, doctori „care se zice că îi fac pe oameni nemuritori”⁵³. Dar la fel de impos-

³¹ Hellenicos, *op. cit.*

³² Platon, *Charmides*, 156 d (= *Fontes*, I, p. 101).

³³ Pomponius Mela, *Descrierea pămîntului*, II, 2, 16 (= *Fontes*, I, p. 389).

³⁴ Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*, I, 94, 2 (= *Fontes*, I, p. 189).

³⁵ Lucian din Samosata, *Scitul sau oaspetele* (= *Fontes*, I, p. 611).

³⁶ Arrianus, *Expediția lui Alexandru*, I, 3, 1, (= *Fontes*, I, p. 583).

³⁷ Iulian Apostatul, *Împărații*, 22 (= *Fontes*, II, p. 31).

³⁸ I. I. Russu, *Religia geto-dacilor, zei, credințe, practici religioase*, în *AISC*, V, 1944—1948 (1949), p. 61—139.

³⁹ M. Eliade, *De la Zalmoxis*, p. 56—58.

⁴⁰ I. Coman, *L'immortalité chez les Thraco-Géto-Daces*, în *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*, III, București, 1980, p. 241—268.

⁴¹ M. Nasta, *Les rites d'immortalité dans la religion de Zalmoxis: Syncretisme et/ou contamination*, în *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*, III, București, 1980, p. 337—345.

⁴² F. Hartog, *op. cit.*, p. 21—30.

⁴³ I. M. Linforth, ol ἀθανατίζοντες în *Classical Philology*, CXXXV, 1918, p. 27: „I feel justified, in establishing the following definitions: ἀθανατίζειν: as a transitive verb make immortal and divine, deity; — as an intransitive verb, act the part of being immortal and divine: ἀθανατίζεω obviously can have only the transitive meaning”.

⁴⁴ Platon, *Charmides*, 156 d (= *Fontes*, I, p. 109).

⁴⁵ I. Coman, *op. cit.*, p. 257.

⁴⁶ D. M. Pippidi, în *Balkanica*, VI, 1943, p. 537; idem, *Note de lectură*, în *SI*, XIV, 1972, p. 207; idem, în *Studii de istorie și epigrafie*, Eucurești, 1988, p. 124.

⁴⁷ I. I. Russu, *op. cit.*, p. 114.

⁴⁸ F. Hartog, *op. cit.*, p. 26.

⁴⁹ I. I. Russu, *op. cit.*, p. 113.

⁵⁰ L. Blaga, *Getica*, în *Saeculum*, Revistă de filosofie, 1^a iulie-august, 1943, p. 21.

⁵¹ M. Eliade, *De la Zalmoxis*, p. 49.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ Platon, *op. cit.*

tantă este și mențiunea unor principii de terapeutică: „să-i dăm îngrijire trupului dimpreună cu sufletul”⁵⁴. Ne-ar fi permis să utilizăm textul lui Platon în sprijinul aserțiunii că în secolul al IV-lea î.e.n., foarte probabil să se fi cristalizat deja în credințele tracice, în general, și getice în special, binomul corp-suflet?

În însemnările lui Pomponius Mela din a sa „Descriere a pământului” sînt reunite de asemenea date interesante”... Unii cred că sufletele celor care mor se vor întoarce pe pământ iar alții socotesc că, deși nu se vor mai întoarce, ele totuși nu se sting, ci merg în locuri mai fericite; alții cred că sufletele mor negreșit, însă că e mai bine așa decît să trăiască”⁵⁵. Cele trei credințe menționate de Pomponius Mela au primit demult interpretări care implică palingeneza, un fel de platonism popular, respectiv un pesimism popular⁵⁶. Cum nu avem motive să suspectăm sursele utilizate de Pomponius Mela, nouă acum inaccesibile, trebuie să remarcăm diversitatea ideilor despre credința getică în nemurire exprimate în decursul unei jumătăți de mileniu de la data însemnărilor lui Herodot.

O altă problemă în legătură cu nemurirea a fost și cea a situației „îaiului getic” în spațiu celest, terestru sau subpământean. Consemnată pe parcursul unei perioade atît de întinse, nemurirea getică cu aspectul ei particular, traiul alături de zeul suprem, beneficiind de toate bunurile, a putut stimula în diverse direcții (militare, sociale, religioase) viața societății geto-dacice. În acest context se impune a sublinia că frecvența menționare a nemuririi constituie o însemnată mărturie a concepției eternității indiferent de forma sub care era imaginată.

4). Regalitatea și timpul. Șirul regilor geto-daci menționați în izvoarele antice începe cu acel Charnabon din tragedia lui Sophocles⁵⁷, continuă cu regi rămași anonimi, precum acel „rex histrianorum” care a avut înfruntări cu conducătorul scit Ateas⁵⁸, cu acei, ceva mai numeroși, care au purtat titulatura de *rex, regulus, basileus*, cu regii care acoperă acea perioadă de referință pentru civilizația geto-dacică, situată între domniile lui Burebista și Decebal.

În cercetarea regalității la geto-daci, alături de aspectele istoriei politice⁵⁹ sau sistemului de succesiune⁶⁰, trebuie abordat și caracterul regalității. Între mărturiile scrierilor antice de menționat pasajul din „Charmides” în care Socrate îi povestește lui Charmides despre măiestria medicului instruit de „regele nostru care este și zeu”⁶¹ sau însemnările din „Geografia” lui Strabon⁶² despre *mari preoți* care au ajuns *zei* ilustrînd presupuse treceri de la uman la divin și apoi parcurgerea diferitelor trepte ale divinului⁶³.

Situații de tipul „rege-zeu”, „mare preot-rege” își găsesse analogii sau asemănări nu numai la unele popoare și religii orientale din Babilon sau Egipt⁶⁴, ci și în lumea indo-europenilor, spațiul iranian oferind cel mai cunoscut model al *regalității sacre*. Regele ca oglindă a zeului pe pământ, apare și ca preot mijlocitor între zeu și oameni⁶⁵. În această din urmă postură este înfățișat Darius I la Behistun. Ținuta tindea de asemenea să sugereze poziția cosmică și divină a regilor achemenizi. Asocierea culorilor roșu și alb la hlamida lor, poate fi regăsită și în mediul getic, la vatra patruleferă a mormintului, posibil „princiar” de la Fintinele, Zimnicea, jud. Teleorman⁶⁶. Regele la iranieni era preot al focului și sacrificator. Îmbrăcămintea mai neobișnuită, proprie mai multor categorii (zeu, preot și războinic), întîlnită în ilustrarea unor divinități (*Mithras, Cavalerul trac, Cavalerul danubieni*), însemne întîlnite și la personajul înfățișat pe obrăzarele coifului de la Poiana-Cotofenești⁶⁷, pot să sugereze tocmai cumulara unor multiple funcții⁶⁸. Raportarea, intenția de păstrare a identității dintre ordinea cosmică și cea socială — care apare adeseori în lumea orientală unde „Regele regilor” era considerat „tovarăș al stelelor, frate al Soarelui și Lunii” nu este documentată în mediul geto-dacic cu claritate prin scrieri, dar ea nu poate fi exclusă total⁶⁹.

Izvoarele antice cu referiri la lumea geto-dacică consemnează *deveniri* „mare preot — rege — zeu”, fie în spiritul evhemerismului, fie ilustrînd cumulari, probabil temporare, a funcției regale și a celei de mare preot. Cu excepția însemnării din „Charmides” despre Zalmoxis, rege și zeu, document mai mult literar decît istoric, care ar sugera posibilitatea existenței unei situații apropiate de cea

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ Pomponius Mela, *De Chronografia*, II, 2, 18 (= *Fontes*, I, p. 389).

⁵⁶ V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, ed. R. Florescu, București, 1982, p. 159 (= 84); I. Coman, *op. cit.*, p. 252—254.

⁵⁷ Sofocle, *Triptolem*, Fr. 547, în *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, recensuit: A. Nauck, Ed. 2, Teubner, Leipzig, 1926 (= *Fontes*, I, p. 18).

⁵⁸ Trogus Pompeius, *Historiae Philippicae*, IX, 2, 2 (= *Fontes*, I, 353).

⁵⁹ C. Daicoviciu, *La politique étrangère des „rois” daces*, în *Dacia*, Cluj, 1970, p. 121—138.

⁶⁰ Idem, *Noi contribuții la problema statului dac*, în *Dacia*, p. 50—63; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1977, p. 97—104.

⁶¹ Platon, *op. cit.*

⁶² Strabon, *op. cit.*, VII, 3, 5 (C. 297) (= *Fontes*, I, p. 220—230).

⁶³ *Ibidem*, VII, 3, 11 (C. 303) (= *Fontes*, I, p. 239).

⁶⁴ A. Erman, *La religion des Égyptiens*, Paris, 1937, p. 130, 219, 240, 359.

⁶⁵ H. P. L'Orange, *Studies of the Iconography of Cosmic Kingship in the Ancient World*, Oslo, 1953, p. 13, 36; C. Widengren, *The Sacred Kingship of Iran, La regalita sacra*, Leiden, 1959, p. 245; idem, *Die Religionen Irans*, Stuttgart, 1965, p. 153.

⁶⁶ C. N. Mateescu și M. Babes, *Cercetări arheologice și săpături de salvare la Fintinele*, în *SCIV*, 19, 2, 1968, p. 283—291.

⁶⁷ D. Berclu, *Arta traco-dacică*, București, 1969 p. 78—79.

⁶⁸ S. Sanic, *Din istoria religiei geto-dacice (IV)*, în *AIAT*, XXVI/1, 1989, p. 196.

⁶⁹ G. Widengren, *Die Religionen*, p. 314; idem, *The sacred*, p. 245 etc.

din lumea iraniană, nu sînt cunoscute aspecte similare. Din descrierea momentului încoronării lui Diegis, în locul lui Decebal, de către împăratul Domitianus, ceremonie care o cunoaştem din scrierile istoricului Dio Cassius şi a poetului Martial, rezultă că diadema era un însemn al puterii regale şi la geto-daci⁷⁰. Oricum figuri diadematate apar relativ numeroase între personajele înfăţişate pe toreutica geto-dacică, mai rar pe unele produse ale plasticii sau pe vasele de ceramică.

Cumularea temporară a funcţiilor de *Rege* şi *Mare Preot*, *stăpîni ai desfăşurărilor marilor rituri periodice*, bine documentată, nu presupune implicit admiterea ipotezei conform căreia şi la geto-daci regalitatea era considerată sacră. Într-un anumit grad însă, fără a atinge parametrii din lumea Orientului se pare că sacralitatea regelui a fost proclamată, probabil şi acceptată ca atare, la geto-daci, altfel ecoul ei n-ar fi ajuns pînă la Platon şi Străbon, însemnele descoperite în „mormintele princiare” nu şi-ar găsi analogii cu semnificaţii cunoscute în alte spaţii în care sacralitatea regală este bine atestată.

Vechea ideologie indoeuropeană, elenismul, şi de la o anumită etapă şi aspectele din societatea romană, ar fi putut influenţa şi contribui la perpetuarea unui anumit cult al cirmuitorilor la geto-daci. Admiterea caracterului sacru al regalităţii a avut probabil o contribuţie specifică în consolidarea şi extinderea unor formaţiuni statale, chiar dacă moartea unui rege nu era înfăţişată ca o catastrofă de dimensiuni cosmice ca în unele spaţii ale Orientului.

Programarea desfăşurării marilor evenimente ale lumii geto-dacice, religioase şi laice, distincţia era probabil dificilă, cum indică şi importante edificii din cetăţile geto-dacice rezidenţiale care cumulau funcţii de sanctuare-calendar, fiind apanajul „regilor” (conducătorilor) a căror succesiune marca şi însemnate repere cronologice, dominarea timpului se asocia cu guvernarea exercitată.

5). **Serierea şi timpul.** Problema folosirii scrisului de către geto-daci a beneficiat de studii substanţiale care demonstrează utilizarea scrierii greceşti şi latine, admiţîndu-se astfel că geto-dacii n-au avut o scriere proprie⁷¹.

Semnele, alfabetiforme, descoperite în cetăţile şi aşezările geto-dacice pe vase, cele mai numeroase dar şi pe pietre sau pe oase sînt numite obişnuit „de tip sarmatic”, apelativ influenţat de frecvenţa deosebită a unora dintre ele între semnele sarmatice. Noi considerăm că a existat o scriere geto-dacică care se pare că n-a depăşit nivelul ideogramelor. Prezenţa în spaţiul getic sau în imediata lui apropiere a grecilor şi apoi a romanilor a contribuit la treptata introducere şi folosire în mediul geto-dacic a alfabetului grecesc şi mai tîrziu, într-o mai mică măsură, a celui latin. La fel ca şi unele rune gotice rămase cu denumiri ale anului, soarelui etc., unele semne descoperite în mediu dacic au cu siguranţă o semnificaţie temporală, sînt cu mare probabilitate semne zodiacale⁷².

B) **Surse arheologice.** Metodele de măsurare a timpului oglindesc şi ele etapele parcurse de la percepere la sinteză şi abstractizare. Calendarele deşi s-au format în sfera magiei şi religiei aveau asigurată o bază astronomică. Ele aveau ca scop atît măsurarea timpului cît şi consemnarea momentelor critice ale activităţii astrelor, reglarea periodicităţii riturilor considerate a fi necesare deschiderii şi desfăşurării rapide a perioadelor magice şi religioase. Analiza istoriei calendarelor a relevat de multă vreme faptul că sărbătorile erau stabilite astfel: a) la începutul fiecărei luni, cînd luna îşi relua lumina şi se presupunea a fi momentul declanşării unei noi ordini a lucrurilor; b) la echinocţii şi solstiţii care delimitează marile diviziuni ale anului, puncte marcante în itinerariul soarelui şi despărţirea anotimpurilor; c) la începutul şi sfîrşitul fiecărui an⁷³.

Încercările de reconstituire sistematică a metodelor şi instrumentelor de măsurare a timpului la geto-daci sînt de dată relativ recentă. Puţinele ştiri literare referitoare la aceste aspecte, mai ales cele datorate lui Iordanes⁷⁴ erau suspectate datorită alăturării cu evidente exagerări. Limita credibilităţii informaţiilor istoricului got urma să fie stabilită pe baza descoperirilor arheologice din spaţiul getic.

a). Între dovezile incontestabile care sprijină textul din paginile *Getice* se detaşează prin originalitate, complexitate şi dimensiuni (d. 29 m) *marele sanctuar rotund* de la Sarmizegetusa Regia. Ipoteza conform căreia destinaţia construcţiei în ansamblu era cea de *sanctuar-calendar*, emisă încă

⁷⁰ H. W. Ritter, *Diadem und Königsherrschaft*, în *Vestigia. Beiträge zur Alten Geschichte*, Bd. 7, München—Berlin, 1965, p. 169.

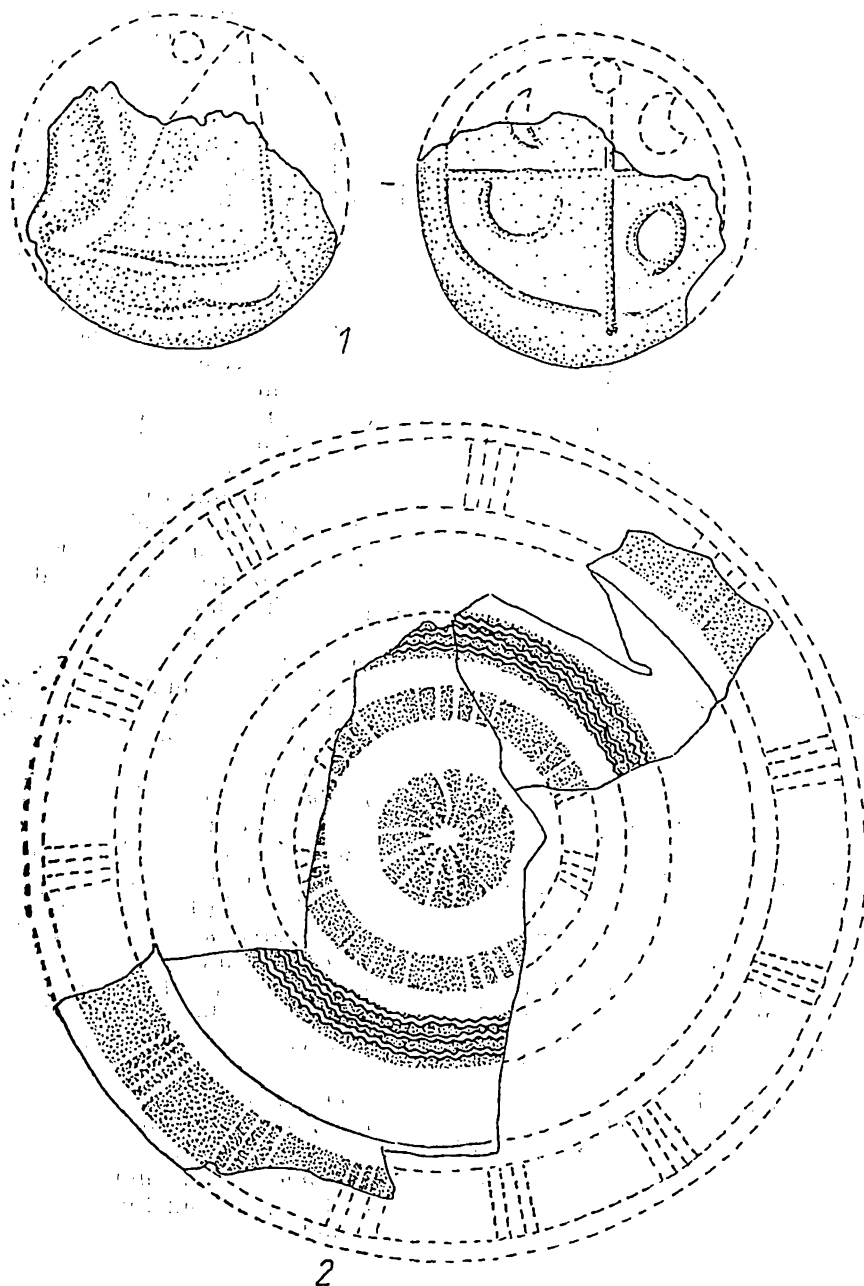
⁷¹ H. Dalcoviciu, *Dacia de la Durebista*, p. 224—232; I. I. Russu, *Die griechische und lateinische Schrift im vorrömischen Dakien (König Thiamarcos, Decebalus und Scorilo)*, în *Epigraphica*, ed. D. M. Pippidi şi Em. Popescu, Bucureşti, 1977, p. 33—50.

⁷² Demonstrarea acestei aserţiuni şi relevarea a numeroase însemnări, cele mai multe cu litere greceşti, descoperite

recent în mediul geto-dacic formează un amplu capitol în lucrarea noastră „Din istoria culturii spirituale a geto-dacilor”.

⁷³ P. Sainlyves, *Les notions de temps et d'éternité dans la magie et la religion*, în *RHR*, 79, 1919, p. 83; J. Attali, *Histoire du temps*, Paris, 1982, p. 38, 40, 49.

⁷⁴ Iordanes, *Getica*, 69: „...theoreticen demonstrans signorum duodecem et per ea planetarum cursus omnemque astronomiam contemplari edocuit, et quomodo lunaris urbis augmentum aut petitur detrimentum...”.

Pl. I. 1. Tabletă descoperită la Dumbrava (com. Ciurea, jud. Iași); 2. Fructieră dacică de la Bîlca Doamnei — Pintra Neamț.

de D. M. Teodorescu ⁷⁵, dezvoltată de C. Daicoviciu ⁷⁶, demonstrată de H. Daicoviciu în studii separate ⁷⁷ sau în sinteza asupra dacilor din epoca clasică ⁷⁸, a fost susținută într-o lucrare colectivă cu ajutorul tehnicilor moderne de calcul ⁷⁹. Se pare însă că în cei peste 170 de ani de la dezvelirea parțială sanctuarul și-a dezvăluit cu multă parcimonie întreaga complexitate ⁸⁰. La recente lucrări

⁷⁵ D. M. Teodorescu, *Cetatea dacă de la Grădiștea Muncelului (județul Hunedoara)*, în *ACMIT* (1930—1931), 1932, p. 60—62.

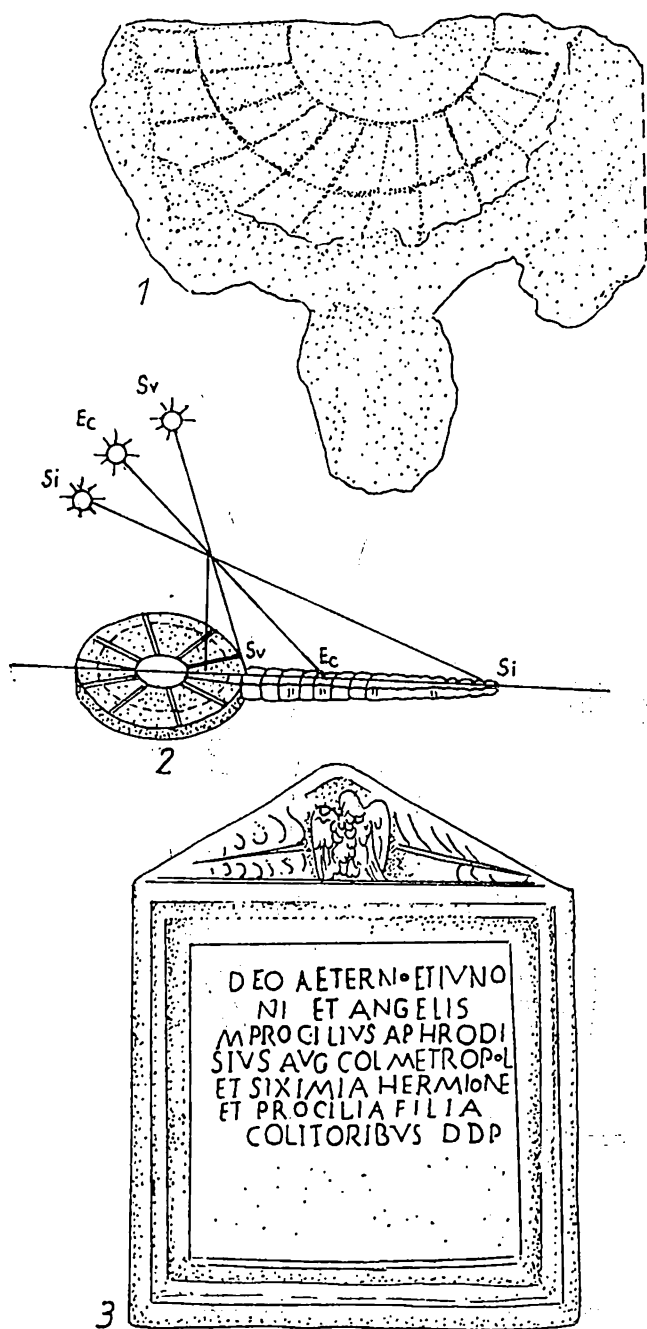
⁷⁶ C. Daicoviciu, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 333.

⁷⁷ H. Daicoviciu, *Il tempio-calendario dacico di Sarmizegetusa*, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 231—254.

⁷⁸ Idem, *Dacia de la Burebista*, p. 235—263.

⁷⁹ S. Bobancu, C. Samoilă, E. Poenaru, *Calendarul de la Sarmizegetusa Regia*, București, 1980.

⁸⁰ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *Cetăți și așezări dacice în Munții Orăștiei*, București, 1983, p. 219.

Pl. II.1. Cadran solar de piatră descoperit la Cumpăna, jud. Constanța; 2. Schema „Soarelui de andezit” de la Sarmizegetusa Regia; 3. Lespede cu inscripție votivă către *Deus Aeternus, Iuno și Angeli* la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

de restaurare au fost găsite noi elemente care modifică baza de calcul și implicit considerațiile asupra mărimii și diviziunii anului, precum și a corecțiilor propuse în vederea punerii în concordanță cu durata anului tropic. Dovedirea existenței unei judicioase științe a împărțirii timpului se înscrie ca un fapt incontestabil, chiar dacă ansamblul nu este încă pe deplin descifrat.

b). Un alt important complex arheologic de la Sarmizegetusa Regia, mai puțin studiat ca obiectiv care constituie și o materializare a cunoștințelor de astronomie ale geto-dacilor, este „Soarele de andezit”, apelativ pentru un pavaj circular cu diametrul de 6,98 m, cu un disc central cu diametrul de 1,46 m, împărțit în 10 sectoare de cerc asemănătoare cu razele soarelui⁸¹. Distanța de la extremitatea discului central la marginea circumferinței este de 2,76 m. Pe suprafața pavajului a fost remarcată existența unor scobituri și a altor detalii care, ca și prelungirea unui sector al soarelui de andezit lungă de 9,55 m, nu fuseseră luate în seamă pînă nu demult, în efortul pentru descifrarea destinației ansamblului. S-a constatat că acea prelungire a sectorului de cerc formată din blocuri de andezit cu lățimea în descreștere de la obiectiv spre extremitatea ei, indică *nordul* (pl. II/2). Pe suprafața acestui ansamblu cădea umbra unui gnomon. Prin utilizarea acestui simplu și eficient instrument astronomic mult răspîndit în antichitatea clasică se obțineau datele esențiale pentru demarcarea anotimpurilor. Umbra cea mai scurtă a anului — ziua cea mai lungă —, aproximativ la 21 iunie, indica *solstițiul de vară*, iar umbra cea mai lungă a anului — ziua cea mai scurtă —, aproximativ 22 decembrie, — *solstițiul de iarnă*. Lungimea umbrei la amiază servea de asemenea la calcularea datei *echinocțiilor* de primăvară și de toamnă. S-a stabilit în funcție de razele cercurilor că înălțimea gnomonului de la „Soarele de andezit” era de 4,22 m⁸². Construcția în ansamblu este în consonanță cu descoperirile și aplicațiile cunoscute prin lucrările lui Hiparchos privind problema proiecției unei sfere pe o suprafață plană și ale lui Vitruvius în legătură cu proiectarea cadranelor solare, construcția sa permițînd adaptarea ca astrolab sau *menaeus* și prin aceasta el putea furniza date mult mai numeroase decît cele susmenționate⁸³.

c). În afara acestor construcții circulare și multe *sanctuare rectangulare* cu tamburi au avut și funcții de calendar tot mai bine argumentate de cercetările recente. Atît orientarea cît și numărul tamburilor (60 t — 4 r × 15; 42 t — 7 r × 6 t; 36 t — 6 r × 6; 21 t — 3 r × 7 etc.) converg către amintita aserțiune. Între acestea și sanctuarul de la Piatra Neamț—Bitea Doamnei, care s-a

⁸¹ F. C. Stănescu, *Considerații privitoare la posibile semnificații astronomice ale altarului de la Sarmizegetusa Regia*, *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 109, 112—116.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ I. Glodariu, E. Iaroslavski, A. Rusu, *op. cit.*, p. 228—243.

dovedit a avea cite 4 șiruri a 7 tamburi cu orientarea nord-sud și alte 4 șiruri a 7 tamburi orientați est-vest⁸¹. Ansamblul alcătuita, foarte probabil, și un calendar cu 13 luni a 28 zile, care era periodic adus în concordanță cu durata anului tropic.

Încă în deceniul al treilea a fost remarcată și apoi substanțial argumentată de către Mircea Eliade relația *TEMPLUM—TEMPUS*⁸². Prin amplasarea și dispunerea tamburilor, cele mai multe sanctuare geto-dacice constituie și o ilustrare a acestei semnificative relații.

Între produsele torenticiei nu lipsesc imagini corelate și temporalității, dar prezentarea lor separată de ansamblul imagisticii unor tezaure este încă dificilă și puțin concludentă⁸⁶. Pentru a ilustra însă amplitudinea răspîndirii unor reprezentări cu această temă sint elocvente câteva piese ceramice.

d). Astfel, o *tabletă* descoperită la Dumbrava (com. Ciurea, jud. Iași) are incizate, înainte de ardere, pe avers o corabie, considerată foarte probabil vehicul al soarelui pe fluviile subpămîntene sau al sufletelor morților către locul sejurului veșnic⁸⁷, iar pe revers cele 4 faze ale lunii (pl. I/1).

e). O altă piesă, o *fructieră* de ceramică cenușie, găsită în cetatea dacică de la Piatra Neamț—Bitca Doamnei, are un interesant decor obținut prin lustruire care poate fi interpretat și ca un posibil calendar. Suprafața interioară a cupei fructierei a fost împărțită astfel: în spațiul circular central au fost însemnate 14 raze: urmează un spațiu circular liber succedat de al doilea spațiu ornamentat cu 28 linii, 7 grupe a câte 4; înconjurat de alt spațiu circular liber succedat de al treilea spațiu circular ornamentat în care apar trei circumferințe cu linii în val și în sfîrșit pe margine 48 linii împărțite în 12 grupe a câte 4 (pl. I/2). În total pe fructieră au fost însemnate 90 linii, cifră care ar indica un sfert dintr-un an luni-solar de 360 zile, cunoscut la multe popoare ale antichității. Cifra 28 ar putea fi un indiciu că a existat inițial un calendar cu luni de 28 zile. Diferența între lunile cu 28 zile și durata reală a revoluției sinodice (a lunației) care este de 29 zile, 12 ore, 44 minute și 2,9 secunde, cumulate erau periodic compensate prin linii intercalate⁸⁸.

Sfîrșitul statului dac după marea confruntare militară daco-romană din anii 101—102, 105—106, transformarea celei mai mari părți a regatului lui Decebal în provincii ale Imperiului roman au fost urmate de schimbări economice, sociale și în cele din urmă etnoculturale. Întocmirea calendarelor anuale cu sărbătorile, zilele faste și nefaste, avea o vechime multiseculară la romani în perioada cuceririi Daciei lui Decebal⁸⁹. Acuta percepere a scurgerii timpului condensată uneori în versuri și în dictoane care au străbătut milenii vor fi fost rostite și pe solul getic. Inscripții votive către zei ai timpului, către zei eterni, reprezentări ale timpului care macină totul, inscripții funerare, succesiunea împăraților, guvernatorilor, a magistraților de la conducerea orașelor etc. constituie surse însemnate în încercarea de reconstituire a aspectelor timpului și temporalității în Dacia romană. Numărul și diversitatea izvoarelor, multiplele teme abordabile au impus o selecție. Menționarea în cuprinsul epitafulurilor a virstei defuncțiilor constituie mărturie relevante în acest sens. Pentru copiii — care au părăsit această lume împotriva firii lucrurilor — erau notate alături de cifra anilor, numărul lunilor și uneori a zilelor trăite⁹⁰. Calculind după datele cunoscute din epigrafe durata medie de viață a populației capitalei Daciei romane, a rezultat că *femeile* trăiau în medie 36,83 ani⁹¹ și bărbații 44,03 ani⁹². Cifrele pot avea o oarecare abatere de la situația reală fiind dependente de numărul de inscripții funerare păstrate, iar între ele de procentajul celor care mai conțin virsta decedaților.

⁸⁴ S. Sanie, V. Mihăilescu-Birliba, *Cetatea geto-dacică de la Piatra-Neamț—Bitca Doamnei—zona sanctuarului*. Comunicare la cea de a XXIII-a Sesiune anuală de rapoarte asupra săpăturilor arheologice, Sibiu, 1989.

⁸⁵ M. Ellade, *Le sacré*, p. 68.

⁸⁶ S. Sanie, Ș. Sanie, *Cercetările arheologice de la Dumbrava (com. Ciurea, jud. Iași)*, în *Cercetări*, IV, 1973, p. 89—90.

⁸⁷ G. Jéquier, *Considerations sur les religions égyptiennes*, Neuchâtel, 1946, p. 32 și urm.

⁸⁸ S. Sanie, *Din istoria religiei geto-dacice (I)*, în *AIIAI*, XXII/2, 1985, p. 381—383.

⁸⁹ W. Kubitschek, *Grundriss der antiken Zeitrechnung*, în *Handbuch der Altertumswissenschaft*, I Abt., München, 1928, p. 3—8, 99 și urm.

⁹⁰ În cuprinsul unor *tituli sepulcrales* de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa incluse în *IDR*, III/2 sînt menționate: 373 (= CIL, III, 1466) „... *Alliano ... vix(it) an(nis) VI, M(ensibus) IX, dieb(us) XXII; 392 ... Aurelia Hygia Junior vix(it) an(nis) VII m(ensibus) VI; 436 (= CIL, III, 1541) ... Pap(riac) Quintillae vixit ann(is) III, mensibus XI, diebus VII...*”; 439 (= CIL, III, 6271) „... *P(ublio) Pont(io) Secundino vix(it) an(nis) X m(ensibus) III d(ies) XXIII, P(ublio) Pont(io) Blando v(i)x(it) a(nnis) VI d(ies) VII...*” etc.

⁹¹ Un număr de 68 inscripții cu referințe despre 52 persoane conțin de asemeni și date despre virstă. Femei: *IDR*, III/2: 370 (CIL, III, 1472), 378 (= AnnEp, 1971, 368), 379 (= CIL, III, 1474), 380 (CIL, III, 1525), 383 (= CIL, III, 1518), 391 (= CIL, III, 7980), 392, 393, 394 (CIL, III, 1527), 398 (= CIL, III, 12588), 399 (= CIL, III, 1530), 401 (= CIL, III, 1475), 403 (= CIL, III, 1498), 412 (= CIL, III, 1532), 413 (= CIL, III, 1504), 424 (= CIL, III, 1535), 432 (= CIL, III, 1479), 433 (= CIL, III, 1538), 436 (= CIL, III, 1541), 438 (= CIL, III, 7984), 439 (= CIL, III, 6271), 440 (= CIL, III, 1491), 443 (= CIL, III, 7895), 450 (= CIL, III, 1529), 451 (= CIL, III, 7989), 452 (= CIL, III, 1485), 452 a, 453 (= CIL, III, 1470), 457 (= CIL, III, 1512).

⁹² Bărbați: *IDR*, III/2: 366 (= CIL, III, 1471), 367, 369 (= CIL, III, 1472), 370, 373, 375 (= CIL, III, 1489), 377 (= CIL, III, 1492), 379, 380, 389 (= CIL, III, 7892), 390 (= CIL, III, 7988), 398, 405 (= CIL, III, 1476), 406, 410 (= CIL, III, 1501), 411 (= CIL, III, 1502), 412, 413, 414 (= CIL, III, 1533), 417 (= CIL, III, 1505), 418 (= CIL, III, 1524), 419 (= CIL, III, 1477), 420, 421 (= CIL, III, 1506), 423 (= CIL, III, 1507), 425 (= CIL, III, 1535), 426 (= CIL, III, 1536), 428 (= CIL, III, 1478), 434 (= CIL, III, 1531), 435 (= CIL, III, 1539), 437 (= CIL, III, 1480), 439, 440 (= CIL, III, 1491), 442 (= CIL, III, 1542), 443, 444 (= CIL, III, 1510), 445 (= CIL, III, 1511), 446 (= CIL, III, 12591), 447 (= CIL, III, 1519), 449 (= CIL, III, 7892), 451, 452, 454, 455 (= CIL, III, 1398), 456.

În Dacia romană, specificarea amănunțită a anului, lunii și zilei evenimentului sau acțiunii menționate în text pot fi întâlnite și în cupriusul unor table cerate⁹³, pe diplomele militare⁹⁴ și pe o inscripție funerară bilingvă (latino-palmyriană) descoperită la Tibiscum⁹⁵.

Noțiuni filosofice și entități religioase care au ca obiect timpul, lupta cu efemerul, eternitatea și dobândirea ei sint bine reprezentate pe monumentele Daciei romane. Apartenența lui *deus Aeternus* la cultele mithraice⁹⁶ sau ca o divinitate de sorginte syriană⁹⁷ mai este încă disputată. Între argumentele care pot fi aduse în sprijinul punctului de vedere cumontian ar fi două reprezentări cu vultur și cu vultur cu coroană⁹⁸; existența separată a altarelor sau lespezilor votive către *deus Aeternus*, nedescoperite pînă acum în incintele unor *mithraea*. Primul mare exeget al mithraismului F. Cumont, nici nu a pus problema includerii acestor epigrafe între dedicațiile mithraice iar Leroy A. Campbell prezintă îndeosebi aspectele iconografice⁹⁹, astfel că nu avem motive să abandonăm opțiunea anterioară¹⁰⁰ (pl. II/3).

Un interesant grup de monumente care ilustrează instrumentele de măsurare a timpului — *cadranle solare* sint atestate pe teritoriul țării noastre din secolul al IV-lea î.e.n. pînă la sfîrșitul perioadei cercetate — sec. III e.n. Dacă principiile de măsurare sint identice sau asemănătoare aspectele cadranelor descoperite sint diferite. Astfel, cadranul de la *Histria* (jud. Constanța)¹⁰¹ este lucrat dintr-o marmură albă cu dungi vineții și are forma unei concavități sferice cu rază de 157 mm, săpată într-un bloc prismatic. Pe fragmentul păstrat pot fi observate două linii convergente de jos în sus intersectate de alte două ce vin de la stînga la dreapta. În partea superioară pe un segment de curbă se disting literele grecești ΟΣΧΡΟ care, prin asemănare cu o inscripție de la Delos posibil că erau parte din textul: [Ποσ]ος χρόνος πάσης ημέρας πάρηκει], cu sensul „Cum crește durata fiecărei zile”¹⁰².

La *Cumpăna* (jud. Constanța)¹⁰³ cadranul propriu-zis apare între coarnele unui *bucranium*, simbol uranic în general și solar în special. Suprafața cadranului este o porțiune dintr-un cilindru circular drept cu raza de 160 mm pe care sint săpate 11 linii orare convergente și două curbe transversale (cea echinoctială și cea a solstițiului de iarnă) (pl. II/1).

Un alt cadran fragmentar din fondul Muzeului Național de Antichități¹⁰⁴, colecția Institutului de Arheologie București, păstrează o porțiune de sferă cu aceleași însemne. Cadranul se sprijină pe capul unui bărbat și este cumpănit cu brațele ceea ce a sugerat reconstituirea foarte probabilă a ansamblului după tipul reprezentărilor lui Atlas.

Cadranle solare au mai fost găsite la Constanța¹⁰⁵ și un alt exemplar aflat în curs de confecționare la Ulpia Traiana Sarmizegetusa¹⁰⁶.

O inscripție de pe un monument funerar ne face cunoscut un *horologiarus* de la Apulum, M. Ulpianus Mucianus¹⁰⁷.

Principiul de construcție al cadranelor era materializarea traiectoriei aparente a soarelui pe o suprafață de recepție cu ajutorul umbrei aruncată de un punct material. Erau răspindite cunoștințele de matematică și astronomie necesare calculului de stabilire a planului meridian al locului, a timpului echinoctiilor și solstițiilor, a oblicității ecliptice. Între elementele noi și „clima” sau „enclima” apropiată de noțiunea actuală de latitudine. Pentru greci *olima* însemna raportul dintre lungimea unui gnomon și lungimea umbrei sale la amiaza zilei de echinoctiu. Erau cunoscute și pe teritoriul Daciei calculul și trasarea *analemei* — proiectarea planului meridian al locului, a curbelor de bază reprezentînd traiectoriile solstițiale în raport cu planul orizontal. O analemă completă pentru o suprafață de recepție aferică avînd stilul orizontal și virful în centrul sferei o regăsim la Vitruvius¹⁰⁸. Timpul începuse a fi tot mai prețuit cum indică divizarea sa tot mai mărunță.

⁹³ IDR, I, p. 193, 201, 205, 207, 210, 213, 219, 224 ș.a.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 71, 73, 77, 81, 86, 94, 100, 106, 109, 115, 118, 123, 127.

⁹⁵ S. Sanie, *Inscriptio bilinguis Tibiscensis. A. Pars Palmyrena*, în *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 405—409; Cf. IDR, III/1, 167.

⁹⁶ D. Isaac, în *Apulum*, IX, 1971, p. 537—546; M. J. Vermaseren, *A Magical Time God*, în *Mithraic Studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, II, Manchester, 1975, p. 456.

⁹⁷ S. Sanie, *Deus Aeternus et Theos Hypsistos en Dacie romaine*, în *Hommages à Maarten J. Vermaseren*, ed. M. B. de Boer et T. A. Edridge, Leiden, 1978, p. 1092—1115.

⁹⁸ IDR, III/2, 190, p. 167, fig. 152; IDR, III/3, 216, p. 217, fig. 166.

⁹⁹ Leroy A. Campbell, *Mithraic Iconography and Ideology*, Leiden, 1968, p. 39, 74, 111, 210 etc.

¹⁰⁰ S. Sanie, *Deus Aeternus*, p. 1092—1095; *idem*, *Culte orientale în Dacia romană, I. Culte syriene și palmyriene*, București, 1981, p. 140—144: Un punct de vedere mai ponderat asupra echivalării cu Mithras au adoptat: R. L. Gor-

don, *Franz Cumont and the Doctrines of Mithraism*, în *Mithraic Studies*, I, p. 224; R. E. Witt, *Some Thoughts on Isis in Relation to Mithras*, în *Mithraic Studies*, II, p. 487.

¹⁰¹ C. Ionescu-Cîrligel, *Cadranle solare grecești și romane în Dobrogea*, în *Ponica*, 2, 1969, p. 199.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ S. Comănescu, *Déchifrement et interprétation de cadran solaire de Cumpăna (Dobroudja)*, în *Acta Antiqua Philippopolitana*, Sofia, 1963, p. 181—184.

¹⁰⁴ C. Ionescu-Cîrligel, *op. cit.*

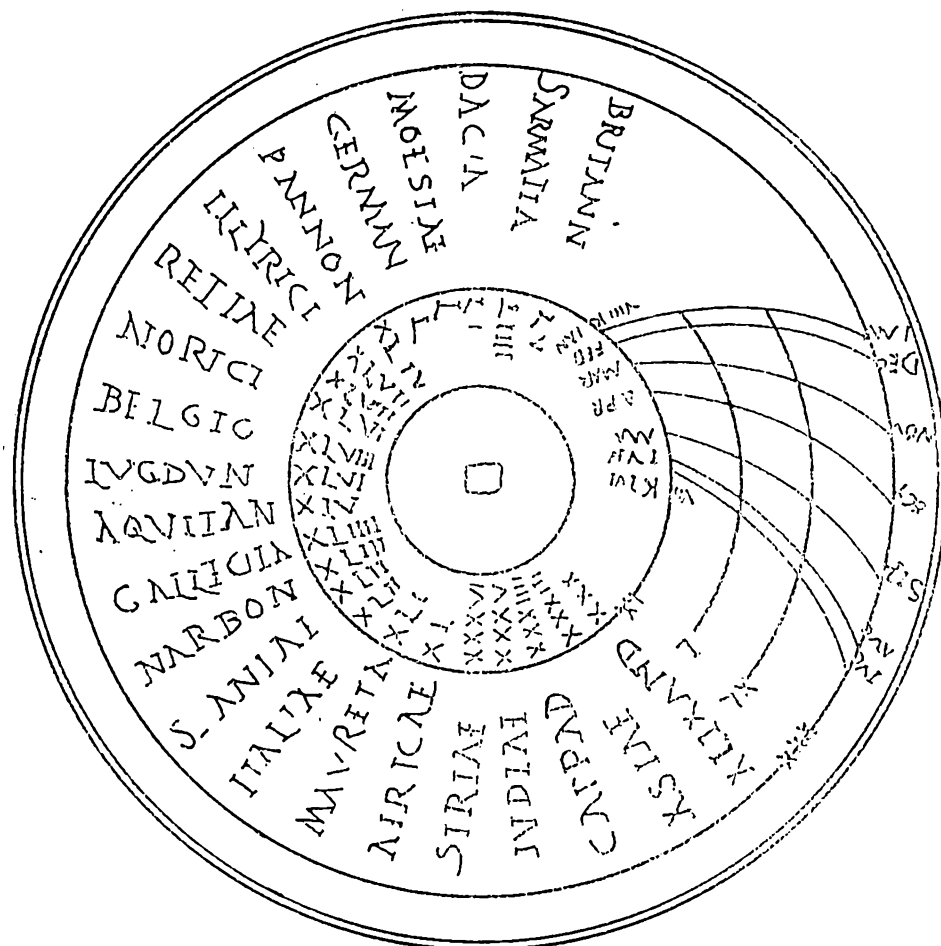
¹⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁶ D. Alicu, S. Alicu, *Un cadran solar fragmentar descoperit la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Sargeția*, XIII, 1977, p. 263—266.

¹⁰⁷ *CIL*, III, 1070: *I (ovi) o (plimo) m (aximo) et Iunoni regin (ae) / pro sal (ute) imp. M. Aur (elii) An (tonini) pii Aug (usti) et Iuliae Aug (ustae) matris Aug (usti) / M. Ulp (ius) Mucianus mil (es) leg (ionis) XIII Gem (inae) / horologia-r (um) templum a solo suo ex voto fecit Falcone et Claro cons (ulibus)*.

¹⁰⁸ Vitruvius, *De architectura*, VIII, 1, 2.

La capătul acestor alăturări aparent atât de diferite ce alte direcții și ce elemente pot fi adăugate în general acestei probleme? În afară de inventarierea unor date care pot sta la baza alcătuirii unei cronologii mai exacte pentru aproximativ un mileniu din istoria noastră veche, rezultă că de-a lungul primelor secole a perioadei studiate informațiile au în vedere în special geții din spațiul sud-estic și estic, cei care au venit întâi în contact cu cele trei imperii ale anticității și care au fost incluși în cronicile acelor evenimente. Mențiunile literare și epigrafice despre acțiunile getice în coloniile pontice în secolele III—II î.e.n. sînt utile întregirii istoriei geților. Se constată de asemeni că îndeosebi sub Burebista geții s-au implicat decisiv în destinul unor popoare din spațiul getic sau din imediata lui apropiere. Densitatea datelor și zona pe care ele le acoperă crește începînd cu mijlocul sec. I î.e.n. pînă la anii domniei regelui martir Decebal.

Pl. III. Discul de tablă de cupru, parte dintr-un cadran solar portativ descoperit la Eerteau-court-les-Dames în Gallia.

Cadrul temporal poate fi privit și deseriș din mai multe unghiuri. Mai realizabil este obiectivul ilustrării timpului fizic la geto-daci, a măsurării lui, a structurii calendarelor precum și a unor aspecte abstracte a categoriilor de timp. Compararea cu nivelul atins în acest domeniu de alte popoare situate la periferia lumii clasice greco-romane (scitii sau celții) nu este absolut necesară sau utilă deoarece analiza nu se desfășoară sub obsesia vreunui protochronism. În cultura geto-dacică, mare prin armonia ei cu mediul în care a fost creată, acest aspect poate fi considerat între marile performanțe.

Revenind la locul acordat de L. Blaga ca și de N. Iorga spațiului în structura unei culturi la explicarea unității în diversitate în cadrul unui teritoriu atât de bogat în forme de relief trebuie adăugate ca o sugestie pentru explicarea izvorului unice și cuvintele lui N. Iorga: „Viața țărilor e hotărîtă nu de pămîntul pe care stau ei de marea spre care privesc”¹⁰⁹. Schița orizontului temporal

¹⁰⁹ N. Iorga, *Materiale pentru o istorie umană*, București, 1968, p. 347.

a lumii getice utilizând tipurile de orizonturi temporale propuse de L. Blaga cu numele lor metaforic *casadă*, *fluviu*, *havuz*¹¹⁰ cu orientarea lor prevalentă trecut, prezent, viitor nu poate fi adoptat fără modificări. Statul eroic cu origini în cultul strămoșilor trecutul și prezentul intens resimțit și nemurirea percepută ca o continuare a nesfârșitului prezent și omologată sub această formă de interpretare care acceptă cu mare dificultate existența binomului corp-suflet în *gîndirea* getică a secolului VI i.e.n., ar îndreptăți un orizont temporal, rămînînd în sfera denumirilor sugerate de L. Blaga, de tip *rîu cu casadă*.

Pentru epoca provinciilor romane, spațiul rămîne parțial același, dar pentru definirea orizontului temporal al populației Moesiei Inferioare și Daciei s-ar impune discutarea tuturor factorilor care ar putea determina caracteristicile sale. Însemnările de față au avut în vedere doar unele aspecte și transmisiile verosimile.

Limba română păstrează, în proporție covârșitoare, din latină denumirile timpului — timp — *tempus* (oris) ca și principalele sale diviziuni : secol — *saeculum* ; an — *annus* ; toamnă — *autumnus* ; zi — *dies* ; prin transformări fonetice demult explicate, noapte — *nox* (*noctis*) ; oră — *hora* ; lunile anului precum și zilele săptămînii. Analiza complexei relații timp-temporalitate-spațiu a relevat elementele care se vor înscrie cu rădăcini și perpetuări din cultura spirituală și materială getică, reflecții ale procesului ireversibil de romanizare desfășurat în spațiul getic, teritoriu de etnogeneză a poporului român.

ADDENDUM

După alcătuirea acestei lucrări am întilnit în paginile revistei *Gallia*, 43, 2, 1985, p. 481—482 o notă, datorată domnului J. L. Massy, care conține descrierea unei interesante piese descoperită într-o *villa* gallo-romană din localitatea Berteaucourt-les-Dames (Picardie) cu elemente care priveau tema cercetată. Piesa, de forma unui disc (d. 10,4 cm) lucrată din tablă de cupru are gravate numele unor provincii romane, cifre și numele lunilor calendaristice (Pl. III). Piesa aparține unui cadran solar portativ universal care permitea stabilirea aproximativă a orei în diferite provincii ale Imperiului Roman. Se observă că pe acest cadran figurează și cele două provincii care au ființat pe teritoriul țării noastre *Moesia* (inferior) și *Dacia* în direcția cărora apar valorile latitudinii *L* respectiv *LI*. Menționarea provinciei *Sarmatia*, a cărei organizare preconizată de împăratul Marcus Aurelius nu a mai fost realizată, constituie un prețios indiciu cronologic conform căruia cadranul solar la care era atașată piesa datează din secolul II e.n.

¹¹⁰ L. Blaga, *Opere*, vol. 9, *Trilogia culturii* (Ed. D. Blaga), București, 1985, p. 120—122.